

Jan Daniluk

Gdańsk

Powstanie i działalność niemieckiej placówki archiwalnej wojsk lądowych w Gdańsku–Oliwie (1939–1945)

W latach II wojny światowej funkcjonowała w Gdańsku jedna z placówek archiwalnych Sił Zbrojnych III Rzeszy — początkowo jako (wojskowa) składnica akt, a od października 1940 r. jako filia archiwum wojsk lądowych z siedzibą w Gdańsku–Oliwie. Była to jedna z dwóch tego typu placówek istniejących w latach wojny na terenie okupowanej Europy¹. W Gdańsku–Oliwie zgromadzono, a następnie opracowywano niemal wszystkie zagarnięte podczas kampanii polskiej 1939 r. materiały archiwalne i historyczne wytworzone przez Wojsko Polskie (w tym szczególnie ważne materiały II Oddziału Sztabu Głównego WP), a od 1941 r. także zagarnięte podczas kampanii w ZSRR archiwalia oraz zbiory biblioteczne Armii Czerwonej. Ze względu na zadania, jakie powierzono oliwskiej placówce, odgrywała ona ważną rolę w wojskowym systemie archiwalnym III Rzeszy.

W polskiej historiografii wojskowa placówka archiwalna niemieckich wojsk lądowych działająca w Gdańsku nie doczekała się odrębnego opracowania, a informacje o niej pojawiały się dotąd przeważnie w szacunkowym wymiarze i jedynie w kontekście losów polskich zasobów archiwalnych czy bibliotecznych zagarniętych przez niemieckiego okupanta² oraz początków wojskowej służby archiwalnej w pierwszym okresie po zakończeniu wojny³. Wartościowy jest szczególnie fragment opracowania Leszka Lewandowicza, który przedsta-

¹ Drugą filię Archiwum Wojsk Lądowych z Poczdamu założono w Pradze (Heeresarchiv–Zweigstelle Prag) latem 1940 r. — F.–S. Stahl, *Die Organisation des Heeresarchivwesens in Deutschland 1936–1945*, w: *Aus der Arbeit des Bundesarchivs. Beiträge zum Archivwesen, zur Quellenkunde und Zeitgeschichte*, hrsg. H. Boberach, H. Booms, Boppard am Rhein 1977, s. 83.

² Np. A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich*, Toruń 1982, s. 220; *Studium planu strategicznego Polski przeciw Niemcom Kutrzeby i Mossora*, oprac. M. Jabłonowski, P. Stawecki, Warszawa 1987, s. 18; M. P. Deszczyński, W. Mazur, *Na krawędzi ryzyka. Eksport polskiego sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym*, Warszawa 2004, s. 365; D. Matelski, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku*, Toruń 2005, s. 102; S. Rosołowski, *Centralna Biblioteka Wojskowa w Warszawie w latach 1939–1964*, „Roczniki Biblioteczne”, 1965, R. IX, z. 1/2, s. 112; Z. G. Kowalski, *Konferencja w 75–lecie Centralnego Archiwum Wojskowego. Kronika „Archeion”*, 1995, R. XCIV, s. 284.

³ W. K. Roman, *Centralne Archiwum Wojskowe 1918–1998. Tradycje, historia, współczesność służby archiwalnej Wojska Polskiego*, Toruń 1999, s. 64–65; L. Lewandowicz, *Początkowy okres kształtowania zasobu aktowego Centralnego Archiwum Wojskowego po zakończeniu wojny w 1945 r.*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, 1971, nr 3, (niepaginowany artykuł w wersji elektronicznej jest

wia nieco więcej informacji o organizacji i działalności samej placówki, szczególnie w początkowym okresie jej istnienia (1939–1940), a także jeden z podrozdziałów monografii Centralnego Archiwum Wojskowego autorstwa Wandy K. Roman⁴. Pośród opracowań niemieckojęzycznych na uwagę zasługuje zarys historyczno–organizacyjny sieci niemieckich archiwów wojsk lądowych, w którym przedstawiono m.in. dane gdańskiej placówki⁵. Podstawą poniższego opracowania jest jednak przede wszystkim zachowana dokumentacja zgromadzona w Archiwum Federalnym–Archiwum Wojskowym we Fryburgu Bryzgowijskim⁶, a także częściowo w CAW w Warszawie⁷.

21 IX 1939 r. niemieckie Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych (Oberkommando des Heeres — OKH) wydało dowódcy wojskowemu na teren Gdańska i Prus Zachodnich (Militärbefehlshaber Danzig–Westpreussen), gen. artylerii Walterowi Heitzowi, zalecenie zabezpieczenia zbiorów archiwalnych wytworzonych przez WP, które znalazły się na podległym mu obszarze⁸. Niestety, nie zachowały się żadne materiały pozwalające choćby częściowo odpowiedzieć na pytanie, czy i w jakim stopniu polecenie to zostało wykonane.

14 października przybył do miasta nad Motławą jako pełnomocnik szefa Służby Archiwalnej Wojsk Lądowych w Gdańsku wojskowy radca archiwalny Gerhard Böhm z monachijskiego Archiwum Wojskowego⁹. Jego zadanie odbiegało jednak od obowiązków, które pełnili podobni mu pełnomocnicy w trzech innych miastach (Poznaniu, Krakowie i Warszawie), działający już na wskazanych terenach od przełomu września i października¹⁰. O ile w pozostałych ośrodkach (przede wszystkim w byłej polskiej stolicy) pełnomocnicy szefa Służby Archiwalnej Wojsk Lądowych mieli za zadanie w pierwszej kolejności pokierować akcją rozpoznawania i zabezpieczenia zdobytych materiałów wojskowych, o tyle Böhm był odpowiedzialny za zorganizowanie w Gdańsku składnicy aktowej, która byłaby w stanie zgromadzić wszystkie zdobyte wojskowe archiwalia i księgozbiory polskie. Co ciekawe, decyzja ta

dostępny na stronie internetowej CAW: <www.caw.wp.mil.pl/biuletyn/b3/b3_1.pdf> — dostęp: 10 I 2011 r.).

⁴ L. Lewandowicz, *Polskie archiwalia wojskowe w czasie okupacji 1939–1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1972, R. XVII, nr 2, s. 478–481; W. K. Roman, op. cit., s. 55–57. Wymienione prace nie są jednak wolne od błędów, wynikających przede wszystkim z fragmentaryczności bazy źródłowej, na której autorzy oparli swoje badania.

⁵ F.–S. Stahl, op. cit., s. 82–83, 97–98.

⁶ Bundesarchiv–Militärarchiv in Freiburg im Breisgau (BArch), zespoły akt: Chef der Heeresarchive (sygn. RH 18) głównie dla 1941 r. oraz Wehrkreiskommando XX Danzig (sygn. RH 53–20) głównie dla okresu 1939–1940. Szczęśliwa część akt tych zespołów w postaci mikrofilmów (tzw. Archiwum Aleksandryjskiego) dostępna była przez lata w zbiorach Wojskowego Instytutu Historycznego (WIH; od 2002 r. Wojskowego Biura Badań Historycznych — WBBH). W 2010 r. materiały zgromadzone w WBBH zostały przekazane do Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie–Rembertowie (CAW) i do kwietnia 2011 r. nie były jeszcze udostępniane badaczom (z powodu prac inwentaryzacyjnych). Mikrofilmy z WIH/WBBH były dotąd podstawą dotychczasowej, skromnej wiedzy o działalności wojskowej placówki archiwalnej w Gdańsku–Oliwie (zob. L. Lewandowicz, *Polskie archiwalia wojskowe...*, s. 479).

⁷ CAW, Wojskowa Komisja Archiwalna — Korespondencja szefa Archiwum z szefem Archiwum w Poczdamie dot. polskich i rosyjskich dokumentów zdobytych (1944 r.) — sygn. VIII.800.85.2.

⁸ BArch, RH 53–20/16, Kriegstagebuch Nr. 1 des Stellv. Gen. Kdos. XX A.K. 26 X 1939–31 XII 1939 [dalej: KTB Nr. 1 26 X–31 XII 1939], wpis z dn. 29 XII 1939 r., b.p.

⁹ Gerhard Böhm został prawdopodobnie powołany na stanowisko pełnomocnika szefa Służby Archiwalnej Wojsk Lądowych cztery dni wcześniej, tj. 10 X 1939 r. — F.–S. Stahl, op. cit., s. 98.

¹⁰ Ibidem, s. 82, 97–98.

nie znalazła poparcia wojskowego nadradcy archiwalnego, barona Ottona von Waldenfelsa, pełnomocnika szefa Służby Archiwalnej Wojsk Lądowych w Warszawie, który nie tylko wskazywał na trudności natury technicznej związane z planowanymi przenosinami całości archiwaliów wojskowych WP do Gdańska, a następnie gigantycznym zadaniem związanym z ich opracowywaniem (w oderwaniu od miejsca ich wytworzenia), lecz również wyrażał żal (jako żołnierz i archiwista) z powodu zniszczenia owoców pracy całego zespołu polskich archiwistów¹¹.

31 X 1939 r. szefostwo Służby Archiwalnej Wojsk Lądowych zarządziło oficjalnie powstanie (wojskowej) składnicy aktowej z siedzibą w Gdańsku, która ostatecznie rozpoczęła funkcjonowanie 6 listopada jako składnica aktowa szefa Archiwum Wojsk Lądowych w Gdańsku (Aktensammelstelle des Chefs der Heeresarchiv–Danzig)¹². Merytorycznie podlegała ona szefowi Archiwum Wojsk Lądowych w Poczdamie (w jego kompetencji pozostawało powoływanie i odwoływanie kierownika składnicy), natomiast terytorialnie — utworzonemu 26 X 1939 r. dowództwu XX Okręgu Wojskowego¹³ (w kompetencjach dowództwa pozostawało również zapewnienie personelu składnicy: oficerów, urzędników oraz pracowników umysłowych i fizycznych, jak również kwestie zaopatrzeniowe oraz administracyjne)¹⁴. Pięć dni później, 11 XI 1939 r.¹⁵, kierownicy wszystkich pozostałych wojskowych placówek archiwalnych podległych kierownictwu z Poczdamu zostali poinformowani o rozpoczęciu działalności nowej placówki w Gdańsku–Oliwie¹⁶.

Składnicę zorganizowano w rejonie skrzyżowania dzisiejszej ul. Droszyńskiego¹⁷ (Zimmererstrasse) oraz ul. Śląskiej (Emdener Strasse, przed wojną Konradstrasse) w Gdańsku–Oliwie (adres placówki: Zimmererstrasse 8)¹⁸. Prawdopodobnie podstawowymi kryteriami, którymi kierowano się przy wyborze lokalizacji dla nowej placówki, były: dogodne położenie przy linii kolejowej ze względu na spodziewane transporty akt z terenów okupowanej Polski,

¹¹ „[...] Rein als Soldat und militärischer Archivbeamter tut es mir in der Seele weh, einem Volke ein so schönes Archiv, wie das polnische Kriegsarchiv, an dem polnische Offiziere, 40 an der Zahl, jahrelang gearbeitet haben, nun einfach wegzunehmen. Rein technisch wird man ja den ganzen Stoff, der damit nach Danzig kommt, mit den Arbeitskräften, die man in Deutschland daransetzen wird, kaum bewältigen können [...]” — ibidem, s. 83.

¹² Decyzja o ulokowaniu placówki właśnie w Gdańsku zapadła najpóźniej w pierwszej połowie października 1939 r. — ibidem; „Soldat im Weichselland”, 1941, Nr. 3 (März), s. 44; BArch, RH 18/406, Stammtafel der Heeresarchiv–Zweigstelle Danzig [dalej: H–Z D], k. 20.

¹³ XX Okręg Wojskowy powstał z przekształcenia dotychczasowych struktur Zarządu Wojskowego Gdańsk–Prusy Zachodnie. Siedziba dowództwa mieściła się w Gdańsku przy ul. Augustyńskiego (Am Weißen Turm), w zajęтым przez okupanta budynku byłego Gimnazjum Polskiego. Głównodowodzącym został gen. piechoty Max Bock — więcej o systemie administracji wojskowej (m.in. na Pomorzu Gdańskim) w: H. Umbreit, *Deutsche Militärverwaltungen 1938/39. Die militärische Besetzung der Tschechoslowakei und Polen*, Stuttgart 1977.

¹⁴ BArch, RH 18/406, Stammtafel der H–Z D, k. 20.

¹⁵ Wanda K. Roman błędnie uznaje 11 XI 1939 r. za datę podjęcia decyzji o utworzeniu placówki — w rzeczywistości decyzja ta zapadła miesiąc wcześniej — por. W. K. Roman, op. cit., s. 55; zob. także przypis 12.

¹⁶ BArch, RH 53–20/16, KTB Nr. 1 26 X–31 XII 1939, wpis z dn. 29 XII 1939 r., b.p.

¹⁷ Leon Droszyński (1879–1940) — wieloletni działacz polskich stowarzyszeń w Gdańsku, aresztowany w 1939 r., zmarł 4 XII 1940 r. w KL Dachau. Od początku lat 30. mieszkał na Zimmererstr. pod numerem 14 — S. Mikos, *Droszyński Leon*, w: *Pomorscy patroni ulic Trójmiasta*, red. S. Gierszewski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 90–92.

¹⁸ BArch, RH 53–20/22, Standortverzeichnis (Truppen und Dienststellen) Wehrkreis XX, s. 9 wew. pag.

a także możliwość zapewnienia dostatecznie przestronnych i wyposażonych budynków. O ile pierwszy warunek został spełniony¹⁹, o tyle znalezienie i zabezpieczenie odpowiednich obiektów na potrzeby składnicy natrafiło najwyraźniej na duże trudności. Od początku funkcjonowania garnizonu gdańskiego niemieckie służby kwatermistrzowskie borykały się z problemem niedostatecznej liczby obiektów, które można byłoby przeznaczyć na urzędy administracji wojskowej, magazyny, parki artyleryjskie i samochodowe czy koszary dla zapasowych oddziałów wojska²⁰. Z tego powodu składnica została założona na terenie i w budynkach wynajętych od prywatnych właścicieli.

W grudniu 1939 r. wynajęto obiekt od gdańskiej fabryki czekolady „Anglas”²¹. Dodatkowe dwa budynki o konstrukcji drewnianej (*Schuppen*) pozyskano od kupca gdańskiego Martina Knaaka, a co najmniej jeden (prawdopodobnie również szopę lub barak) także od Edmunda Klawikowskiego²². Oprócz powyższego jako tymczasowy magazyn służył leżący w sąsiedztwie²³ budynek użyczony przez gazownię miejską (Durchgangslager Gaswerk). Do lutego 1941 r. archiwum zajmowało łącznie pięć obiektów²⁴. Obiekt przynależny gazowni miejskiej pełnił funkcję jedynie przejściowego pomieszczenia, stąd też gdy zimą 1941 r. musiał zostać opróżniony i zwrócony, nie wpłynęło to w większym stopniu na działalność placówki²⁵. Mniej więcej w tym samym czasie udało się zresztą uzyskać wstępną zgodę

¹⁹ Składnica znajdowała się w bezpośrednim sąsiedztwie stacji Gdańsk–Oliwa. Ponadto na teren fabryki czekolady i gazowni miejskiej prowadziła bocznicą kolejowa — zob. mapa *Danzig 1940. Bearbeiter — Städt. Vermessungsamt*, skala 1:10 000 (w zbiorach autora).

²⁰ Z powodu braku w samym Gdańsku wystarczającej liczby zdalnych dla wojska obiektów część urzędów czy magazynów podległych bezpośrednio Naczelnemu Dowództwu XX Okręgu Wojskowego rozmieszczona została w pierwszym okresie np. w Elblągu czy sąsiednim Sopocie — BArch, RH 53–20/16, KTB Nr. 1 26 X–31 XII 1939, wpis z dn. 3 XI 1939 r., b.p; BArch, RW 20–20/8, Geschichte der Rüstungsinspektion des Wehrkreises XX (1 IX) 1 XI 1939 bis 30 X 1940, b.d., k. 6.

²¹ Fabryka czekolady była filią londyńskiej firmy The Anglo-Asiatic Comp. Ltd. (stąd nazwa „Anglas”) od 1925 r., kiedy to inwestor z Wysp Brytyjskich przejął po bankructwie mienie powstałej wcześniej w Gdańsku–Oliwie fabryki czekolady „Olka”. Fabryka pod nazwą „Anglas” działała aż do 1951 r., kiedy razem z dwoma pozostałymi gdańskimi firmami cukierniczymi („Kosma” i „Baltic”) została upaństwowiona i weszła w skład Zakładów Przemysłu Cukierniczego (ZPC) „Bałtyk”. Po licznych zmianach nazw i właścicieli w latach 90. ubiegłego wieku fabryka wciąż produkuje słodycze, a od 2005 r. należy do wrocławskiej firmy „Bomila”, która powróciła do nazwy zakładu ZPC „Bałtyk” — A. Kromer, *Oliwa*, Gdańsk 2007, s. 89–90; *Danziger Einwohnerbuch 1939. Mit allen Vororten und Zoppot*, Teil II, s. 419; strona internetowa ZPC „Bałtyk”: <www.zpcbaaltyk.pl/x.php/1,7/Historia.html> (dostęp: 12 XII 2010 r.).

²² Wspomniane osoby były właścicielami położonych w pobliżu parcel — Martin Knaak działek przy Emdener Str. 4 oraz przy Zimmererstr. 13 (składnicy użyczona była tylko ta pierwsza), natomiast Edmund Klawikowski (który w czasie wojny zmienił swoje nazwisko na Klausen) przy Zimmererstr. 24/27. Budynki wynajęte od Knaaka zostały przystosowane do użytku prawdopodobnie dopiero w drugiej połowie stycznia 1940 r. — *Danziger Einwohnerbuch mit allen Vororten und Zoppot 1940–1941*, Teil II, s. 101–102, 416; *Danziger Einwohnerbuch mit allen Vororten und Zoppot 1942*, Teil II, s. 96, 386; BArch, RH 18/553, H–Z D an Chef der Heeresarchiv [dalej: ChdH]: Kriegsstarckenachweisung, 26 II 1941 r., k. 134; L. Lewandowicz, *Polskie archiwalia wojskowe...*, s. 479.

²³ Dokładniej przy Emdener Str. 1. Gazownia została uruchomiona w 1907 r. W czasie wojny na jej terenie mieściła się także kwatera jednego z pododdziałów gdańskiego 128 Pułku SA (SA–Heim 24/128) — A. Kromer, op. cit., s. 87; *Danziger Einwohnerbuch mit allen Vororten und Zoppot 1942*, Teil II, s. 96.

²⁴ BArch, RH 18/553, H–Z D an ChdH: Kriegsstarckenachweisung, 26 II 1941 r., k. 134.

²⁵ Ibidem, 4. Bericht (1–15 III 1941), 15 III 1941 r., k. 102.

administracji wojskowej XX Okręgu Wojskowego na zakup budynku „fabryki herbaty” („Teefabrik”)²⁶ za sumę prawie 57 800 RM²⁷. Transakcję sfinalizowano 4 IV 1941 r.²⁸ Nabyty obiekt jeszcze latem tego samego roku wyremontowano, urządzając w nim pomieszczenia do pracy (powiększono okna, ułożono drewnianą podłogę oraz wstawiono piec kaflowy)²⁹. Wiosną 1941 r. archiwum w Gdańsku–Oliwie przyznano także jeden samochód ciężarowy, dzięki któremu m.in. sprawniej transportowano materiały archiwalne czy biblioteczne między poszczególnymi budynkami placówki³⁰.

Jeszcze zanim pozyskano na potrzeby składnicy pierwsze zabudowania, wojskowy radca archiwalny Gerhard Böhm rozpoczął kompletowanie współpracowników. W listopadzie 1939 r. zatrudniono pierwszego pracownika z tzw. personelu pomocniczego (*Hilfspersonal*), w którego skład wchodziłi pracownicy biurowi (niemalże same kobiety). W grudniu 1939 r. trafili do składnicy m.in. ppłk Egon Stern von Gwiazdkowski z Berlina oraz dodatkowa pracownica³¹. W pierwszych dniach stycznia 1940 r. (poza następnymi pracownikami personelu pomocniczego oraz pracownikami fizycznymi) zatrudniono m.in. drugiego oficera, kpt. Juliusa Rata (poliglotę — *Sprachgenie*), a także dwóch urzędników wojskowych w randze podoficerów (*Sonderführer*) — tłumacza z Wiednia Josefa Albrechta oraz Alberta Reetza z Żytawy w Saksonii (byłego porucznika rezerwy Armii Czerwonej)³². Ostatecznie na dzień 16 I 1940 r. w składnicy zatrudnionych było już dwudziestu siedmiu pracowników, w tym dwóch na stanowiskach kierowniczych (kierownik i sekretarz), pięciu oficerów, dwóch urzędników wojskowych w randze podoficerów, pięciu pracowników biurowych oraz piętnastu pracowników fizycznych³³.

W doborze kadry wojskowej położono nacisk na tłumaczy i urzędników znających języki obce, oprócz polskiego³⁴ także rosyjski czy ukraiński (w placówce archiwalnej rozpoczął

²⁶ Według wszelkiego prawdopodobieństwa wspomniana „fabryka herbaty” to nazwa budynku, który znajdował się w kompleksie fabryki słodocy (*Danziger Einwohnerbuch 1937/38. Mit allen Vororten und Zoppot*, Teil II, s. 185). Budynek był wynajmowany przez wojsko już od grudnia 1939 r. W styczniu 1940 r. bez wątplenia składowano w nim materiały (L. Lewandowicz, *Polskie archiwalia wojskowe...*, s. 479). W kontekście dokumentacji z 1944 r. (CAW, VIII.800.85.2, H–Z D an ChdH, Unterbringung, 19 IV 1944 r., k. 38) można stwierdzić, że w dyspozycji archiwum przez cały okres jego istnienia znajdował się tylko jeden obiekt o stałej konstrukcji i ogrzewany (umieszczenie ogrzewania właśnie w „fabryce herbaty” oraz fakt, że był to jedyny obiekt ogrzewany, potwierdzają z kolei raporty z 1941 r.). Tym samym zakup wiosną 1941 r. „fabryki herbaty” musiał dotyczyć budynku, który od półtora roku pozostawał już w posiadaniu placówki archiwalnej, ale dotąd był jedynie podnajmowany. Prawdopodobnie określenie „fabryka” jest nieco mylące, mogło bowiem dotyczyć np. sortowni, pakowni lub magazynu herbaty wchodzącej w skład filii londyńskiej firmy, która poza produkcją słodocy zajmowała się także obrotem herbatą (najpóźniej od 1929 r. — por. *Danziger Einwohnerbuch (Adressbuch) 1929. Mit Zoppot und Ohra*, Teil V, s. 74).

²⁷ BArch, RH 18/553, 1. Bericht (1–15 I 1941), 15 I 1941 r., k. 67.

²⁸ Ibidem, 6. Bericht (1–15 IV 1941), 16 IV 1941 r., k. 104.

²⁹ Ibidem, 10. Bericht (1–15 VI 1941), 16 VI 1941 r., k. 179.

³⁰ Ibidem, 9. Bericht (16–31 V 1941), 3 VI 1941 r., k. 191.

³¹ BArch, RH 18/406, Personalliste nach dem Stand vom 1 VIII 1942, 1 VIII 1942 r., k. 16.

³² Ibidem; BArch, RH 18/553, [adnotacje na tylnej stronie zdjęcia grupowego przedstawiającego kadre H–Z D], po 1 X 1940 r., k. 22.

³³ L. Lewandowicz, *Polskie archiwalia wojskowe...*, s. 479.

³⁴ Wszystko wskazuje na to, że znalezienie wykształconych archiwistów wojskowych władających językiem polskim sprawiało trudności. Latem 1940 r. rozesłano do wszystkich placówek archiwalnych wojsk lądowych zapytanie, czy wśród pracowników znalazłyby się osoby, które byłyby goto-

pracę także ppłk Kraus, były ukraiński generał major)³⁵. Dwa najwyższe stanowiska zajmowali archiwiści wojskowi z Monachium, kilku urzędników wojskowych przybyło również z Berlina i Wiednia. W gronie urzędników ze stopniem podoficera znalazł się zarówno kapitan marynarki wojennej, jak i ewangelicki pastor z Kwidzyna, pełniący obowiązki tłumacza. Wśród pracowników fizycznych i personelu pomocniczego można zidentyfikować np. folksojczów z Rygi i Warszawy, francuskiego jeńca, byłego pracownika portowego oraz piłkarza. Większość pracowników fizycznych i biurowych mieszkała w Oliwie, część w Sopocie, Gdańsku i Wrzeszczu. Ostatecznie wczesną jesienią 1940 r. w archiwum zatrudnione były łącznie czterdzieści trzy osoby: kierownik i sekretarz, dwóch podpułkowników, major, porucznik i podporucznik, wojskowy urzędnik odpowiedzialny za sprawy techniczne, a także czterech urzędników w randze podoficerów, trzynastu pracowników fizycznych oraz siedmiu mężczyzn i jedenaście kobiet z tzw. personelu pomocniczego³⁶.

Może zaskakiwać praktycznie brak jakichkolwiek informacji w zachowanej dokumentacji o ochronie archiwum. Wyjątek stanowi lakoniczna informacja, że latem 1941 r. do dozoru oddalonych od głównego budynku obiektów („szop” wynajmowanych od Martina Knaaka) wynajęto inwalidę wojennego, który pełnił obowiązki stróża nocnego³⁷. Prawdopodobnie zadanie ochrony (przynajmniej w odniesieniu do głównego budynku i znajdujących się tam materiałów) powierzono którejś z jednostek wartowniczych garnizonu gdańskiego.

Najwięcej materiałów wytworzonych przez WP przybyło do gdańskiej składnicy aktowej w ciągu pierwszych pięciu miesięcy jej istnienia, tj. do końca marca 1940 r. W pierwszej kolejności do Gdańska zaczęły napływać transporty akt z Warszawy. Do 29 XII 1939 r. przywieziono do Gdańska–Oliwy łącznie dwadzieścia cztery wagony zdobycznych archiwaliów i materiałów bibliotecznych³⁸. Do końca stycznia 1940 r. planowano przyjąć aż pięćdziesiąt sześć kolejnych wagonów zbiorów pochodzących przede wszystkim z polskiego Archiwum Wojskowego, Instytutu Piłsudskiego, Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych (GISZ), Sztabu Generalnego oraz Ministerstwa Spraw Wojskowych³⁹. W marcu składnica przyjęła kolejne dwadzieścia jeden wagonów⁴⁰, w kwietniu już jedynie osiem⁴¹, natomiast w maju dziesięć

w rozpocząć pracę w składnicy aktowej w Gdańsku–Oliwie i jednocześnie władalyby językiem polskim — por. BArch, RH 18/288, ChdH an Heeresarchiv München [dalej: HA München]: Versetzung nach Danzig–Oliva, 5 VIII 1940 r., b.p.; BArch, RH 18/288, HA München an ChdH: Versetzung nach Danzig–Oliva, 13 VIII 1940 r., b.p.

³⁵ Na początku 1941 r. zaistniała potrzeba zatrudnienia dodatkowej osoby władającej językiem ukraińskim (wspomniany ppłk Kraus ze względów zdrowotnych nie był w stanie przejąć więcej obowiązków). W korespondencji między Gdańskiem a Poczdamem wskazano m.in. na Victora Kurmanowicza, byłego oficera austriackiego Sztabu Generalnego, z pochodzenia Ukraińca, który mieszkał w Wiedniu (jak się wydaje, ostatecznie nie udało się go ściągnąć do pracy w Gdańsku) — BArch, RH 18/553, H–Z D an ChdH, Ukrainische Militärakten, 20 III 1941 r., k. 146.

³⁶ Z końcem listopada liczba pracowników archiwum nieznacznie wzrosła, do 48 (zatrudniono dodatkowych pracowników fizycznych) — por. ibidem, [adnotacje na tylnej stronie zdjęcia grupowego przedstawiającego kadrę H–Z D], po 1 X 1940 r., k. 22; BArch, RH 18/406, Kriegsstarckenachweisung Nr. 5089 der H–Z D (Datum: 26 XI 1940), 3 IV 1941 r., k. 81.

³⁷ BArch, RH 18/553, H–Z D an ChdH: 10. Bericht (1–15 VI 1941), 16 VI 1941 r., k. 180.

³⁸ BArch, RH 53–20/16, KTB Nr. 1 26 X–31 XII 1939, wpis z dn. 29 XII 1939 r., b.p.

³⁹ BArch, RH 53–20/18, KTB Nr. 2 des Stellv. Gen. Kdos. XX A.K. 1 I 1940–30 VI 1940 [dalej: KTB Nr. 2 1 I 1940–30 VI 1940], wpis z dn. 20 I 1940 r., k. 48.

⁴⁰ Ibidem, wpis z dn. 27 III 1940 r., k. 122.

⁴¹ BArch, RH 53–20/24, Tätigkeitsbericht [dalej: TTB] Nr. 2 1 IV–31 XII 1940, wpis z dn. 5 V 1940 r., b.p.

(do końca tego miesiąca przetransportowano od początku działalności składnicy łącznie sto dwadzieścia osiem wagonów zdobywczych materiałów)⁴².

W czerwcu przybyło do Gdańska–Oliwy jedynie sześć wagonów archiwaliów i zbiorów bibliotecznych wytworzonych przez WP⁴³, w kolejnym miesiącu tylko cztery⁴⁴. Tym samym zakończono zasadniczy etap gromadzenia w Gdańsku materiałów wytworzonych i przechowywanych przez dawne WP⁴⁵. Od sierpnia do grudnia przetransportowano już zaledwie pięć wagonów (z czego dwa w listopadzie) — łączna ilość materiałów znajdujących się 1 XII 1940 r. w Gdańsku–Oliwie wynosiła sto czterdzieści trzy wagony⁴⁶. 1 X 1940 r. (wojskowa) składnica aktowa została przemianowana na filię archiwum wojskowego w Gdańsku (Heeresarchiv–Zweigstelle Danzig)⁴⁷. Objętość materiału zdobywczego zgromadzonego w gdańskiej placówce (do momentu dostarczenia pierwszych transportów zagarniętych w ZSRR po 21 VI 1941 r.) określano na około sto pięćdziesiąt wagonów kolejowych⁴⁸. Ze względu na wielkość materiału oraz ograniczoną liczbę dostępnych obiektów, do końca wojny placówka borykała się z dużym problemem związanym z odpowiednim przechowywaniem archiwaliów oraz książek.

Szybki rozwój jednostki pod względem liczebności pracowników, jak i stały napływ zasobów w pierwszych miesiącach działalności placówki wymusiły opracowanie wewnętrznego regulaminu pracy, który zatwierdzono 9 II 1940 r.⁴⁹ W miarę rozwoju sytuacji regulamin parokrotnie jeszcze podlegał zmianom, ale najważniejsze jego postanowienia utrzymano w mocy⁵⁰.

Dokument szczegółowo regulował warunki pracy w placówce, m.in. rozdzielając kompetencje i podległość sądowniczą osób w niej zatrudnionych, określając ich czas pracy, wynagrodzenia i urlopy itp., ale także wprowadzając regulacje związane z pracą w wojskowej jednostce archiwalnej (m.in. nakaz zachowania tajemnicy służbowej, zakaz wynoszenia materiałów poza obręb placówki, bezwzględny zakaz palenia itd.). Wskazano na potrzebę klasyfikowania i oznaczania opracowywanych materiałów archiwalnych już na wstępnym etapie ich identyfikacji, tak aby były gotowe do natychmiastowego wykorzystania. Ze względu na charakter przechowywanych materiałów dostęp do nich mogli mieć wyłącznie przedstawiciele organów niemieckich Sił Zbrojnych (Wehrmachtu). W wyjątkowych sytuacjach dostęp do

⁴² Ibidem, wpis z dn. 3 VI 1940 r., b.p.

⁴³ BArch, RH 53–20/21, KTB Nr. 3 des Stellv. Gen. Kdos. XX A.K. 1 VII 1940–31 XII 1940 [dalej: KTB Nr. 3 1 VII 1940–31 XII 1940], wpis z dn. 1 VII 1940 r., b.p.

⁴⁴ Ibidem, wpis z dn. 1 VIII 1940 r., b.p.

⁴⁵ W tym samym czasie zakończył w Krakowie swoje zadanie ostatni z pełnomocników szefa Służby Archiwalnej Wojsk Lądowych na terenie dawnej Polski, wojskowy radca archiwalny Werner — F.-S. Stahl, op. cit., s. 98.

⁴⁶ BArch, RH 53–20/21, KTB Nr. 3 1 VII 1940–31 XII 1940, wpis z dn. 1 XII 1940 r., b.p.

⁴⁷ Ibidem, wpis z dn. 1 X 1940 r., b.p. Zmiana nazwy została dokonana na mocy rozporządzenia opublikowanego w „Heeres-Verordnungen-Blatt” (Teil C, Bl. 25, Nr 923) — zob. BArch, RH 18/406, Stammtafel der H-Z D, k. 20.

⁴⁸ BArch, RH 18/553, H-Z D an ChdH: Kriegsstarkeachweisung, 26 II 1941 r., k. 133.

⁴⁹ BArch, RH 53–20/18, KTB Nr. 2 1 I 1940–30 VI 1940, wpis z dn. 11 II 1940 r., k. 64.

⁵⁰ Po ataku III Rzeszy na ZSRR w czerwcu 1941 r. wkrótce uzupełniono regulamin placówki, nadając jej dodatkowe zadania polegające na przyjmowaniu, porządkowaniu, uzupełnianiu i opracowywaniu także materiałów pozyskanych w toku działań przeciw Armii Czerwonej — BArch, RH 18/251, Dienstanweisung für die H-Z D, b.d., b.p.

zbiorów mogli uzyskać także przedstawiciele innych placówek, ale wymagało to każdorazowo zgody Wojskowej Służby Archiwalnej⁵¹.

W myśl regulaminu głównym zadaniem gdańskiej placówki archiwalnej wojsk lądowych było przejmowanie, a następnie porządkowanie i opracowywanie archiwaliów wojskowych regularnie napływających z zajętych przez okupanta ziem polskich. Należy podkreślić, że do Gdańska trafiały także poszczególne transporty wybranych zbiorów dotyczących WP, które wcześniej przechowywano w innych miastach niemieckich (np. w Królewcu, Berlinie czy Stuttgarcie)⁵². Intencją Służby Archiwalnej Wojsk Lądowych było stworzenie w Gdańsku centralnej jednostki, która byłaby w całości odpowiedzialna za przechowywanie, udostępnianie oraz opracowywanie materiałów archiwalnych i piśmiennictwa wojskowego poświęconego strukturom i działalności dawnego WP⁵³.

akta zgromadzone w oliwskiej placówce archiwalnej stanowiły dla okupanta niezwykle cenne zbiory przede wszystkim z dwóch powodów. Po pierwsze wojskowe akta personalne były wyśmienitym źródłem wiedzy dla niemieckich służb policyjnych i wojskowych. Służyły one do identyfikowania i poszukiwania byłych powstańców (śląskich, wielkopolskich), agentów współpracujących z polskim wywiadem wojskowym⁵⁴ oraz wszystkich tych, którzy zaangażowali się w działalność niepodległościową w trakcie okupacji niemieckiej, a wcześniej byli związani ze strukturami WP⁵⁵. W późniejszym okresie wojny, w związku z częściową zmianą polityki narodowościowej okupanta i zwiększonym poborem do Wehrmachtu, zgromadzone częściowo w Gdańsku–Oliwie teczki osobowe oraz wszelkiego rodzaju wykazy oficerów, podoficerów i żołnierzy służyły m.in. do weryfikacji podań o wpis na Niemiecką Listę Narodowościową⁵⁶.

Po drugie dokumentacja archiwalna zgromadzona w Oliwie miała dość dużą wartość poznawczą jeśli chodzi o organizację i działalność samego WP⁵⁷, a także np. wybrane aspekty działalności i struktur Armii Czerwonej⁵⁸. Nie można także zapomnieć, że dzięki analizie zgromadzonych w gdańskiej placówce materiałów dotyczących polskiego przemysłu zbro-

⁵¹ BAArch, RH 18/287, Dienstanweisung für die Aktensammelstelle des Chefs der Heeresarchive Danzig (Abschrift), b.d., b.p.; BAArch, RH 18/553, Dienstordnung für die Gefolgschaftsmitglieder der H-Z D, 6 XII 1940 r., k. 68–74.

⁵² L. Lewandowicz, *Polskie archiwalia wojskowe...*, s. 479.

⁵³ Zamysł ten ostatecznie sformalizowano 20 III 1942 r., kiedy to przy archiwum wojskowym w Gdańsku–Oliwie została utworzona placówka informacyjna na temat dawnych polskich Sił Zbrojnych (Auskunftstelle über eine ehemalige polnische Wehrmacht) — R. Absolon, *Die Wehrmacht im Dritten Reich*, t. VI: *19 XII 1941–9 V 1945*, Boppard am Rhein 1995, s. 236.

⁵⁴ Dzięki analizie akt zgromadzonych w Gdańsku–Oliwie Geheime Staatspolizei udało się rozbić polską siatkę wywiadowczą działającą w III Rzeszy, kierowaną przez oficera Abwehry zwerbowanego wcześniej przez polskiego agenta II Oddziału Sztabu Generalnego WP — L. Gondek, *Wywiad polski w Trzeciej Rzeszy 1933–1939. Zarys struktury, taktyki i efektów obronnego działania*, Warszawa 1982, s. 30; D. Matelski, op. cit., s. 103; J. Wilamowski, *Honor, zdrada, kaźń... Afery Polski Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 1999, s. 17–21.

⁵⁵ L. Lewandowicz, *Polskie archiwalia wojskowe...*, s. 481; W. K. Roman, op. cit., s. 56.

⁵⁶ CAW, VIII.800.85.2, H-Z D an ChdH: Personalunterlagen ehem. poln. Wehrmachtangehöriger, 17 I 1944 r., k. 6.

⁵⁷ *Studium planu strategicznego...*, s. 18.

⁵⁸ Np. do zbiorów, które okazały się szczególnie interesujące dla strony niemieckiej, zaliczyć należy tajny zbiór polskiego Ministerstwa Spraw Wojskowych z 1939 r. pt. „Broń pancerna w Armii Radzieckiej” — L. Lewandowicz, *Polskie archiwalia wojskowe...*, s. 479.

jeniowego nie tylko lepiej poznano potencjał militarny, jakim dysponowała Polska przed wrześniem 1939 r., ale umożliwiono również ewentualne ściąganie należności od nierzetelnych zagranicznych kontrahentów byłych polskich zakładów zbrojeniowych, których Niemcy stali się włodarzami⁵⁹. Przy okazji warto wspomnieć, że niekiedy wykorzystywano zgromadzony w placówce materiał do zasilania funduszy archiwum, np. pobierając opłaty od Polaków za wydawanie aktów narodzin, chrztów czy zgonów na podstawie archiwaliów ordynariatu polowego WP⁶⁰.

Działalność o charakterze archiwalno–naukowym pracowników placówki archiwalnej w Gdańsku–Oliwie sprowadzała się (poza przyjmowaniem nadchodzących transportów zbiorów) zasadniczo do czterech zadań: systematyzowania zbiorów i opracowywania do nich pomocy archiwalnych, wyszukiwania oraz wypożyczania wskazanych dokumentów jednostkom zewnętrznym, tłumaczenia na język niemiecki wybranych opracowań oraz przygotowywania konkretnych informacji np. o poszczególnych osobach, na temat których w oliwskiej placówce znajdowały się materiały⁶¹.

Prace polegające na tłumaczeniu i opracowywaniu rozpoczęto już w kwietniu 1940 r. W pierwszej kolejności skupiono się na materiałach wytworzonych przez polski Sztab Generalny, aktach dotyczących mobilizacji oraz kampanii polskiej 1939 r.⁶² W tym samym miesiącu po raz pierwszy wysłano do innej placówki zgromadzone w składnicy akta (do Berlina przesłano materiały dotyczące obrony Warszawy w 1939 r.)⁶³.

Równolegle prowadzono dalsze prace związane z identyfikacją zbiorów i opracowaniem pomocy archiwalnych. W ocenie rodzaju zadań i skali działań, jakie stały przed pracownikami Heeresarchiv–Zweigstelle Danzig–Oliva, pomaga treść raportu sporządzonego przez kierownika gdańskiej filii poczdamskiego archiwum, który podsumowywał efekt pracy jego placówki w ciągu minionych sześciu miesięcy (tj. od września 1940 r. do marca 1941 r.). Do końca pierwszego kwartału 1941 r. w oliwskiej placówce archiwalnej opracowano sześć specjalnych zespołów archiwalnych (*Sondersammlungen*), które łącznie obejmowały 331 jednostek archiwalnych: kampania wojenna 1939 r. (sygn. „F 39”, 163 j.a.), GISZ (sygn. „I”, 53 j.a.), Sztab Generalny (sygn. „G.St.”, 68 j.a.), Ministerstwo Wojny (sygn. „Kr.M.”, 28 j.a.), różne (sygn. „V”, 9 j.a.) oraz ujęte w tej liczbie także niewielki księgozbiór (sygn. „B”, 10 pozycji). Skatalogowano prawie 89,5 tys. dokumentów, które pochodziły z dokumentacji personalnej Ministerstwa Wojny (pozostała część, jeszcze nieopracowana, oceniono na 45–50 tys. dokumentów pogrupowanych w około 800 zespołach), uporządkowano zbiór 200 tys. map wojskowych różnego rodzaju, jak również opisano około 92 tys. dokumentów polskiego są-

⁵⁹ M. P. Deszczyński, W. Mazur, op. cit., s. 365.

⁶⁰ BAArch, RH 18/553, H–Z D an ChdH: 7. Bericht (15–30 IV 1941), 30 IV 1941 r., k. 90.

⁶¹ Np. w październiku 1944 r. gdańska placówka archiwalna przygotowała (na prośbę Abwehry) opracowanie na temat gen. Tadeusza Bora–Komorowskiego. Zawierało ono podstawowe dane personalne generała, opis jego służby, informacje o odznaczeniach, wykształceniu, rodzinie, zainteresowaniach oraz cechach charakteru, jak również fotografię. Sporządzono je w celu weryfikacji pojawiających się w prasie niemieckiej błędnych informacji o przebywającym w niemieckiej niewoli dowódcy powstania warszawskiego — CAW, VIII.800.85.2, Poln. Aufstand in Warschau, 25 X 1944 r., k. 50–57.

⁶² Prace archiwalne mające na celu identyfikację polskich archiwaliów dotyczących kampanii polskiej 1939 r. zakończono w październiku 1940 r. Rezultatem kwerendy było stworzenie specjalnego zespołu oznaczonego „F 39” (Feldzug 1939), w którego skład wchodziły łącznie 163 jednostki archiwalne — BAArch, RH 18/553, Zusammenfassender Bericht über die hauptsächlichsten Ordnungs– und Sichtungsarbeiten im Winterhalbjahr 1940/41 (I IX [19]40–31 III [19]41), 5 IV 1941 r., k. 87.

⁶³ BAArch, RH 53–20/24, TTB Nr. 2 I IV–31 XII 1940, wpis z dn. 5 V 1940 r., b.p.

downictwa wojskowego (były to zbiory pochodzące z Grudziądza oraz większość zespołów sądownictwa wojskowego z Warszawy). Odrębnie skatalogowano akta w języku ukraińskim, których 70 zespołów zebrano razem i do których sporządzono osobny wykaz. Rozpoczęto także prace nad skompletowaniem oraz uporządkowaniem rozproszonych kolekcji wojskowych dzienników rozporządzeń i rozkazów⁶⁴.

W ciągu czterech lat⁶⁵ w archiwalnej placówce wojsk lądowych w Gdańsku–Oliwie dokonano łącznie pięciuset ośmiu wypożyczeń materiałów w niej zgromadzonych. W przeważającej części zbiory użyczane innym jednostkom (głównie organom sądowniczym, służbom policyjnym i komórkom SS) to akta personalne⁶⁶, ale również m.in. opracowania krajoznawcze i mapy dla sztabów poszczególnych jednostek wojska na froncie wschodnim czy literatura rosyjskojęzyczna dla tłumaczy w stolicy III Rzeszy⁶⁷.

W ciągu tylko pierwszych dwóch lat działalności w Gdańsku przetłumaczono również szereg opracowań polskich. Nacisk położono przede wszystkim na prace z zakresu archiwistyki (przetłumaczono m.in. prace mjr. Bolesława Waligóry)⁶⁸, co prawdopodobnie można wytłumaczyć względami czysto praktycznymi⁶⁹. Niektóre z tłumaczeń wykonanych w oliwskiej placówce archiwalnej zostały także wykorzystane do pracy naukowej niemieckich badaczy⁷⁰. W samym tylko okresie od września 1940 r. do końca marca 1941 r. na zlecenie Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych wykonano tłumaczenia sześciu polskich opracowań (łącznie 650 stron tekstu)⁷¹.

Nowe zadania pojawiły się przed kadrą gdańskiej filii archiwum wojskowego wraz z otrzymaniem pierwszych transportów archiwaliów radzieckich w 1941 r. Brak danych nie pozwala przybliżyć zakresu prac, jakie nad nowymi materiałami historycznymi musieli przeprowadzić gdańscy archiwiści, niemniej jednak można przypuszczać, że w dużej mierze były one podobne do zadań, jakie do tej pory wykonywano przy opracowywaniu i wykorzystaniu archiwaliów oraz księgozbiorów polskich⁷².

⁶⁴ BArch, RH 18/553, Zusammenfassender Bericht über die hauptsächlichsten Ordnungs- und Sichtungsarbeiten im Winterhalbjahr 1940/41 (1 IX [19]40–31 III [19]41), 31 III 1941 r., k. 87–89.

⁶⁵ Dokładnie od 18 IV 1940 r. do 25 IV 1944 r.

⁶⁶ Np. *Studium planu strategicznego...*, s. 18; A. Gąsiorowski, K. Steyer, *Tajna Organizacja Wojskowa Gryf Pomorski*, Gdańsk 2010, s. 319.

⁶⁷ BArch, RH 18/530, Ausleihbuch, b.p.

⁶⁸ BArch, RH 18/150, G. Böhm an ChdH, 17 X 1941 r., b.p.

⁶⁹ W korespondencji między gdańską placówką a centralą w Poczdamie pojawia się informacja o trudnościach, na jakie natrafili niemieccy archiwiści w trakcie prób uporządkowania i zorientowania się w systemie polskiej numeracji akt — zob. BArch, RH 18/150, H–Z D an ChdH, 17 X 1941 r., b.p.

⁷⁰ Prawdopodobnie to właśnie za pośrednictwem oliwskiej placówki płk Hermann Schneider dotarł do oryginału *Studium planu strategicznego Polski przeciw Niemcom* gen. Tadeusza Kutrzeby i gen. Stefana Mossora z 26 I 1938 r., który wykorzystał do napisania własnego artykułu (*Gedanken zur operative Lage Polens am 1. September 1939*), opublikowanego w 1942 r. w czasopiśmie „Militärwissenschaftliche Rundschau” — *Studium planu strategicznego...*, s. 19.

⁷¹ BArch, RH 18/553, Zusammenfassender Bericht über die hauptsächlichsten Ordnungs- und Sichtungsarbeiten im Winterhalbjahr 1940/41 (1 IX [19]40–31 III [19]41), 5 IV 1941 r., k. 87.

⁷² W zachowanej dokumentacji z 1944 r. zostaje wymieniony m.in. „dział rosyjski” („Russische Abteilung”), który prawdopodobnie odnosi się nie tyle do części magazynu archiwalnego, ile do wydzielonej sekcji naukowej, której zadaniem było opracowywanie materiałów wytworzonych przez Armię Czerwoną — zob. CAW, VIII.800.85.2, H–Z D an ChdH: Unterbringung, 19 IV 1944 r., k. 38.

Część zbiorów przechowywanych w niemieckiej placówce archiwalnej w Gdańsku–Oliwie stanowiły również księgozbiory. Zgodnie z rozporządzeniem szefa Służby Archiwalnej Wojsk Lądowych poszczególne oddziały i jednostki niemieckiej administracji wojskowej miały obowiązek przysyłać do gdańskiej placówki oprócz archiwaliów również odnalezione i zidentyfikowane wojskowe zbiory książek oraz czasopism⁷³. Do Gdańska trafiły zatem zarówno zbiory Centralnej Biblioteki Wojskowej i biblioteki Archiwum Wojskowego, jak i różnych bibliotek wojskowych nie tylko instytucji centralnych, lecz także dywizyjnych i pułkowych⁷⁴.

W przeciwnieństwie jednak do materiałów archiwalnych, książki oraz czasopisma wojskowe były niejednokrotnie przekazywane na stałe do zbiorów innych jednostek niemieckiego wojska odpowiedzialnych za opracowywanie historii lub gromadzenie materiałów historycznych. Wynikało to m.in. z braku odpowiedniego miejsca na składowanie książek, a tym samym ich właściwe uporządkowanie i skatalogowanie. Część przywiezionych książek zresztą przez dłuższy czas pozostawała nierozpakowana w skrzyniach lub nawet jeszcze w wagonach odstawionych na bocznicę⁷⁵. Gdańska placówka w ciągu pierwszych kilkunastu miesięcy istnienia odesłała m.in. jeden wagon książek pochodzących z księgozbioru departamentu Marynarki Wojennej polskiego Ministerstwa Spraw Wojskowych do Wojskowo–Naukowego Oddziału Marynarki Wojennej w Berlinie⁷⁶, a także około szesnastu skrzyń rosyjskojęzycznych publikacji do Wydziału Obce Armie Wschód Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych⁷⁷. O pozyskanie przynajmniej części zbiorów zgromadzonych w Oliwie wniosowała latem 1940 r. także Niemiecka Biblioteka Wojsk Lądowych (Deutsche Heeresbücherei)⁷⁸. Partie księgozbioru trafiły również do niemieckich uczelni wyższych⁷⁹. Samo archiwum posiadało ponadto własną podręczną biblioteczkę⁸⁰.

Także biblioteka wojskowa XX Okręgu Wojskowego (Wehrkreisbücherei XX)⁸¹ starała się o wzbogacenie własnych zbiorów przez przejęcie części publikacji zgromadzo-

⁷³ BArch, RH 18/553, ChdH an Chef der Heeresbüchereien (Entwurf), 29 III 1941 r., k. 40.

⁷⁴ L. Lewandowicz, *Polskie archiwalia wojskowe...*, s. 480.

⁷⁵ BArch, RH 18/553, H–Z D an ChdH: Polnische Heeresbüchereien, 21 III 1941 r., k. 28. Wymowne w tej kwestii jest także zdjęcie prezentujące jedno z wnętrz, w których składowano — ustawione w wysokich stosach, jeden przy drugim — publikacje pochodzące z rozmaitych, zagarniętych przez okupanta księgozbiorów WP — zob. ibidem, [zdjęcie podpisane „Im Durchgangslager Gaswerk“], b.d., k. 98.

⁷⁶ *Kriegswissenschaftliche Abteilung der Marine in Berlin*.

⁷⁷ *Generalstab des Heeres–Abteilung Fremde Heere Ost (II)*.

⁷⁸ BArch, RH 18/553, H–Z D an ChdH: Polnische Heeresbüchereien, 21 III 1941 r., k. 27.

⁷⁹ Tak stało się na przykład z judaikami, które zidentyfikowano wśród nadesłanych zbiorów. Trafiły one do katedry języków semickich berlińskiego uniwersytetu. Planowano obdarować nimi także Uniwersytet Rzeszy w Poznaniu — ibidem: Jüdisches Schriftgut, 12 III 1941 r., k. 143.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Biblioteka wojskowa XX Okręgu Wojskowego została formalnie utworzona 1 III 1940 r., ale w pełni rozpoczęła swą działalność dopiero 1 X 1940 r. Biblioteka mieściła się na parterze skrzydła C koszar Wijnego (Wiebenkaserne) na Starym Przedmieściu w Gdańsku. Z końcem lutego 1940 r. w Gdańsku znajdowało się już tysiąc egzemplarzy książek (z Niemieckiej Biblioteki Wojsk Lądowych oraz biblioteki XII Okręgu Wojskowego z Wiesbaden), które miały stać się załącznikiem gdańskiej biblioteki (z końcem 1943 r. biblioteka wojskowa XX Okręgu Wojskowego posiadała w swoich zbiorach już około 10 tys. woluminów). Z biblioteki mogli korzystać wszyscy żołnierze i pracownicy cywilni jednostek i urzędów Wehrmachtu. Biblioteka wojskowa XX Okręgu Wojskowego współpracowała także ściśle z bibliotekami poszczególnych jednostek (Truppenbücherei), za pośrednictwem których żołnierze mogli zamawiać wybrane pozycje ze zbiorów zgromadzonych w koszarach Wijnego — BArch, RH

nych w Oliwie. Z końcem kwietnia 1941 r. kierownik tejże biblioteki, nieznan z imienia mjr baron von Richthofen, zapoznał się ze zbiorami bibliotecznymi oliwskiego archiwum w celu wyselekcjonowania pozycji, które mogłyby być przejęte przez bibliotekę wojskową znajdującą się w koszarach Wijbego (zakładano wstępnie oddanie łącznie 3–4 wagonów książek)⁸².

Ze względu na szczególne zadania nałożone na oliwską placówkę archiwalną była ona parokrotnie obiektem zainteresowania przedstawicieli najwyższych władz wojskowych. 11 VI 1940 r. zwiedzał ją szef Archiwum Wojsk Lądowych, gen. por. dr h.c. Friedrich von Rabenau⁸³, a niewiele ponad miesiąc później jego bezpośredni przełożony z OKH, gen. piechoty dr Waldemar Erfurth⁸⁴. W lipcu 1944 r., podczas wizytacji garnizonu gdańskiego, archiwum odwiedził także gen. piechoty Walther von Unruh⁸⁵.

Podobnie jak to miało miejsce w innych instytucjach cywilnych czy wojskowych, także personel oliwskiego archiwum wojskowego brał udział np. w Zimowej Akcji Pomocy (*Winterhilfswerk*), podczas której zbierano pieniądze i dary⁸⁶, czy organizował ćwiczenia fizyczne dla swoich pracowników (*Betriebsport*)⁸⁷. Informacje na temat działalności archiwum pojawiły się też w jednym z numerów oficjalnego czasopisma XX Okręgu Wojskowego⁸⁸.

Agresja niemiecka na Związek Radziecki w czerwcu 1941 r. przyniosła ze sobą zmiany w funkcjonowaniu gdańskiego archiwum wojskowego, jak choćby dotyczące nowych środków ochrony przeciwlotniczej⁸⁹. Przede wszystkim jednak wzrosła rola gdańskiej placówki, do której rozpoczęto wkrótce kierować część materiałów wytworzonych czy przechowywanych przez Armię Czerwoną, zdobytych w trakcie walk na froncie wschodnim⁹⁰. Niestety, nie zachowała się w niemieckich i polskich zbiorach dokumentacja pozwalająca szerzej na-

53–20/18, KTB Nr. 2 I I 1940–30 VI 1940, wpis z dn. 24 II 1940 r., k. 77; BArch, RH 53–20/21, KTB Nr. 3 I VII 1940–31 XII 1940, wpis z dn. 15 XI 1940 r., b.p.; „Soldat im Weichselland”, 1943, nr 11 (November), s. 137.

⁸² BArch, RH 18/553, H–Z D an ChdH: 7. Bericht (15–30 IV 1941), 30 IV 1941 r., k. 91.

⁸³ BArch, RH 53–20/24, TTB Nr. 2 I IV–31 XII 1940 r., wpis z dn. 11 VI 1940 r., b.p. Więcej o samym generale–poruczniku dr. h.c. Friedrichu von Rabenau: H. Mühleisen, *Friedrich von Rabenau. Soldat, Archivar und Gelehrter, zu seinem 50. Todestag*, „Archivalische Zeitschrift”, 1996, nr 79, s. 127–140.

⁸⁴ Dr Waldemar Erfurth pełnił służbę na stanowisku nadkwatremistrza w pionie historycznym OKH: Oberquartiermeister V (Geschichte) des Heeres in OKH — BArch, RH 53–20/21, KTB Nr. 3 I VII 1940–31 XII 1940, wpis z dn. 25 VII 1940 r., b.p.

⁸⁵ Generał wyraził zdumienie, kiedy dowiedział się, że oprócz materiałów dotyczących WP w archiwum przechowywane i opracowywane są także materiały Armii Czerwonej — CAW, VIII.800.85.2, Überprüfung durch General d. Inf. von Unruh, 21 VII 1944 r., k. 44.

⁸⁶ BArch, RH 18/553, H–Z D an ChdH: 5. Bericht (15 III–31 III [19]41), 2 IV 1941 r., k. 86.

⁸⁷ Zajęcia sportowe (gimnastyka, biegi) odbywały przy sprzyjającej pogodzie raz w tygodniu, osobno dla pracowników płci męskiej i żeńskiej — ibidem, 9. Bericht (16–31 V 1941 r.), 3 VI 1941 r., k. 191.

⁸⁸ Artykuł pt. *Arbeit zwischen Archivbergen* został opublikowany w numerze marcowym czasopisma „Soldat im Weichselland” w 1941 r. — zob. ibidem, 4. Bericht (1 III–15 III 1941), 15 III 1941 r., k. 103; „Soldat im Weichselland”, 1941, nr 3 (März), s. 44.

⁸⁹ Już 20 VI 1941 r. wprowadzono podwyższony stopień gotowości w ochronie przeciwlotniczej jednostki, samą placówkę wyposażono także w dodatkowe środki bezpieczeństwa — BArch, RH 18/553, H–Z D an ChdH: 11. Bericht (vom 23 VI 1941), 23 VI 1941 r., k. 193.

⁹⁰ F.–S. Stahl, op. cit., s. 83; U. Hartung, *Das Vorgehen deutscher Reichsbehörden gegen die Kultur in den besetzten Gebieten der Sowjetunion 1941–1944*, w: *Verschleppt und verschollen. Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS–Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*, hrsg. eadem, Bremen 2000, s. 26.

kreślić proces przejmowania oraz opracowywania, a także strukturę materiałów historycznych zdobytych przez wojska niemieckie na froncie wschodnim, a następnie zgromadzonych w gdańskiej placówce archiwalnej⁹¹. Nie sposób też na chwilę obecną oszacować wielkości archiwaliów ZSRR, które trafiły do Gdańska w latach II wojny światowej.

Oprócz zadań o charakterze archiwalno–naukowym związanych z przejściem materiałów kampania wojenna na terenie ZSRR pociągnęła za sobą także zmiany personalne w kadrze oliwskiej placówki. Na własną prośbę z archiwum odeszli m.in. pastor Gerd Eick, zatrudniony dotąd na stanowisku naukowym (znał język rosyjski i polski, rozumiał również ukraiński, białoruski i estoński), a także Albert Reetz (biegle posługiwał się językiem rosyjskim, znał też doskonale stosunki panujące w wojsku radzieckim). Obaj zostali skierowani do jednostek tłumaczy⁹². Na ich miejsce wkrótce pojawili się inni oficerowie i podoficerowie. Uzupełnień wymagał także uszczuplany stopniowo personel pracowników fizycznych. Mimo faktu, że w archiwum pojawili się (oddelegowani prawdopodobnie w ramach służby wojskowej) szeregowi żołnierze, w kolejnych miesiącach sytuacja kadrowa gdańskiej filii archiwum wojskowego zaczęła się gwałtownie pogarszać⁹³. Nastąpiła również zmiana na kierowniczym stanowisku — Gerharda Böhma zastąpił z dniem 1 VIII 1943 r. dr Strunk⁹⁴.

Szczególnie od końca 1942 r. oliwska placówka cierpiała na notoryczny niedobór nie tylko pracowników merytorycznych i oficerów, ale przede wszystkim pracowników fizycznych, których ubywało przede wszystkim z powodu powołań do Wehrmachtu⁹⁵. I tak w czerwcu 1943 r. zamiast planowych czternastu oficerów w placówce pracowało zaledwie czterech; zamiast pięciu urzędników różnego szczebla — jedynie dwóch, a zamiast dwudziestu pracowników fizycznych — zaledwie pięciu. Stosunkowo najlepiej sytuacja przedstawiała się wśród personelu pomocniczego placówki złożonego w większości z kobiet zatrudnionych do pracy biurowej — tutaj z przewidzianych dwudziestu dwóch etatów obsadzonych było dwadzieścia⁹⁶.

⁹¹ Śladowe informacje na ten temat można znaleźć w listach materiałów (zachowanych obecnie w CAW w postaci kopii) przedstawiających dokumenty gotowe do użycia (wysłania?) w 1944 r. przez Oddział Historyczny Archiwum Wojskowego w Legnicy (w związku ze wzrastającym zagrożeniem atakiem bombowym część Archiwum Wojskowego została w drugiej połowie 1943 r. przeniesiona na Śląsk — zob. K. Ruppert, *Heeresarchiv Potsdam 1936–1945*, „Der Archivar”, 1950, nr 4, 3. Jg, s. 179. Serdecznie dziękuję pani Edycie Dembińskiej z Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w Warszawie za pomoc w uzyskaniu dostępu do czasopisma „Der Archivar”). Akta zagarnięte w ZSRR były pogrupowane zazwyczaj w zespoły odpowiadające poszczególnym dywizjom i brygadom (rządziej pułkom) wojsk lądowych oraz marynarki wojennej; wśród zdobytych materiałów znalazły się także m.in. radzieckie opracowania i wydawnictwa źródłowe dotyczące wojny zimowej 1939/1940 r. — CAW, VIII.800.85.2, H–Z D an Kriegsgeschichtliche Abteilung des Heeres Liegnitz: Bereitstellung von russ. Material für die Kriegsgeschichtsschreibung, 12 I 1944 r., k. 4; ibidem, Russ. Kriegstagebücher und Kriegsgeschichtsschreibung, 22 III 1944 r., k. 10–11; ibidem, Bereitstellung von russ. Material für die Kriegsgeschichtsschreibung, 24 IV 1944 r., k. 15–21; ibidem, 17 VII 1944 r., k. 23–27; ibidem, 9 IX 1944 r., k. 30–32; ibidem, 17 X 1944 r., k. 35–36.

⁹² BArch, RH 18/553, H–Z D an ChdH: Sonderführer Reetz, 24 IV 1941 r., k. 140; ibidem, H–Z D an ChdH: Angestellter Eick, 12 V 1941 r., k. 151; ibidem, H–Z D an ChdH: 11. Bericht (vom 23 VI 1941), 23 VI 1941 r., k. 193.

⁹³ Por. ibidem, Personalliste nach dem Stand vom 1 VIII 1942 r., k. 16; ibidem, Personalliste nach dem Stand vom 15 II [19]43 r., k. 14; ibidem, Personalliste nach dem Stand vom 1 V 1943 r., k. 9.

⁹⁴ F.–S. Stahl, op. cit., s. 97.

⁹⁵ Np. BArch, RH 18/406, Personalliste nach dem Stand vom 1 VIII 1942 r., k. 16.

⁹⁶ BArch, RH 18/251, Stärkenachweisungen der Dienststellen des Beauftragtes des Führers f. d. mil.

Dodatkowe problemy w funkcjonowaniu archiwum zaczęły się pojawiać z końcem 1943 r. W grudniu przedstawiciel gdańskiego Urzędu Mieszkaniowego powiadomił kierownika filii archiwum wojskowego w Gdańsku o potrzebie zwolnienia budynku zlokalizowanego na terenie fabryki czekolady „Anglas”. Szef archiwum zdecydowanie zaoponował przeciw temu posunięciu. Budynek zajmowany przez pion administracyjny i naukowy archiwum był jedynym ze wszystkich obiektów pozostających w dyspozycji placówki, który posiadał stałą konstrukcję, ogrzewanie, przestrzeń niezbędną do opracowywania i magazynowania najwartościowszych zbiorów, czy wreszcie jako jedyny gwarantował schronienie dla najcenniejszych zbiorów i personelu placówki w wypadku nalotu bombowego. Odrzucone zostały także sugestie, aby część zbiorów przenieść np. do Malborka⁹⁷.

W marcu 1944 r. natomiast dowództwo lotniska wojskowego we Wrzeszczu zwróciło się do kierownika archiwum zapytaniem, czy nie byłoby możliwe opróżnienie jednej z szop z przechowywanych w niej zbiorów i udostępnienie jej na potrzeby Luftwaffe. Podobnie jak w poprzednim wypadku, kierownik archiwum zdecydowanie odmówił⁹⁸. O całej sprawie powiadomiono jednak tym razem także naczelne dowództwo XX Okręgu Wojskowego. Jego przedstawiciel, szef sztabu płk Saal, przybył 19 IV 1944 r. do archiwum, aby na miejscu zbadać sytuację. Dziesięć dni później placówkę odwiedził także głównodowodzący całym XX Okręgiem Wojskowym, gen. piechoty Bodewin Keitel. Po tej wizycie postanowiono, że wobec trudnej sytuacji lokalowej archiwum będzie musiało jednak zwolnić budynek, ale przeprowadzka zostanie wstrzymana do czasu, aż zostanie odpowiednio przystosowany do nowych potrzeb jeden z pozostałych obiektów, w którym funkcjonowało archiwum. Ostatecznie z końcem lipca 1944 r. dział administracyjny zwolnił pomieszczenia w murowanym budynku i wprowadził się do drewnianego baraku⁹⁹.

W tym samym czasie sytuacja na froncie wschodnim uległa dalszemu pogorszeniu. 4 IX 1944 r. gauleiter Okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie Albert Forster podpisał tzw. Plan Ewa, zakładający ewakuację ludności niemieckiej, organów państwowych i partyjnych. Już jednak wcześniej, jesienią 1943 r., rozpoczęto ewakuację części dóbr kulturalnych, jak np. wyposażenia gdańskich zabytkowych budowli. Z biegiem miesięcy wywożono lub ukrywano pozostałe zabytki i zbiory, a także opracowano odpowiednie plany na wypadek bezpośredniego zagrożenia ze strony odnoszącej wciąż nowe zwycięstwa Armii Czerwonej¹⁰⁰. Ostatecznie wśród zbiorów, które należało zabezpieczyć i wywieźć z Gdańska, znalazły się także najcenniejsze z archiwaliów zgromadzonych w oliwskim archiwum. Według powojennych szacunków w ciągu ostatnich miesięcy funkcjonowania placówki wywieziono w głąb Rzeszy mniej więcej jedną trzecią przechowywanych tam materiałów, tj. 5 tys. metrów bieżących akt¹⁰¹.

Pierwszy transport akt nadano z Gdańska najpóźniej 15 IX 1944 r. Cztery dni później do (Wojskowej) Składnicy Zachód (Aktensammelstelle West)¹⁰² w Berlinie–Wannsee trafił

Geschichtsschreibung. Stand 1 VI [19]43, b.p.; BArch, RH 18/406, H–Z D an ChdH: Stärkemeldung, 1 VI 1943 r., k. 11.

⁹⁷ CAW, VIII.800.85.2, H–Z D an ChdH: Unterbringung, 19 IV 1944 r., k. 38.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem, 31 VII 1944 r., k. 40.

¹⁰⁰ M. Galiński, J. Kukliński, *Kronika Gdańska*, t. I: 1917–1945, Gdańsk 1998, s. 241; S. Mikos, *Gdańsk w okresie drugiej wojny światowej*, w: *Historia Gdańska*, t. IV, cz. 2: 1920–1945, red. E. Cieślak, Sopot 1998, s. 116–117.

¹⁰¹ Por. L. Lewandowicz, *Początkowy okres kształtowania...*, s. 8 pliku; W. K. Roman, op. cit., s. 57.

¹⁰² Składnica została założona w Wannsee (część południowo-zachodniej dzielnicy Berlina) z końcem 1940 r. i mieściła się przy Conradstr. 14. Jej zadaniem było gromadzenie i opracowywanie materiałów

wagon zawierający wyselekcjonowane zbiory dotyczące kampanii polskiej 1939 r. oraz niemieckiej agresji na ZSRR, spuścizny po gen. Józefie Hallerze i gen. Władysławie Sikorskim, wybrane dokumenty GISZ, Sztabu Generalnego WP oraz listy polskich oficerów¹⁰³. Część akt trafiła w następnych miesiącach także do centralnego Archiwum Wojskowego w Poczdamie¹⁰⁴, które spłonęło w wyniku alianckiego nalotu bombowego 14 IV 1945 r.¹⁰⁵

Działalność archiwum, podobnie jak wielu innych gdańskich placówek i zakładów, została znacząco ograniczona już w październiku 1944 r. przez rozporządzenie wydane przez komendanturę twierdzy Gdańsk o obowiązku oddelegowania do prac fortyfikacyjnych w rejonie miasta przynajmniej jednej trzeciej części męskiej załogi każdego zakładu pracy (wliczając w to także oficerów)¹⁰⁶. Mimo tych przeszkód archiwiści starali się kontynuować tak dotychczasową działalność¹⁰⁷, jak i przygotowywanie ewakuacji i stopniowe wysyłanie wyselekcjonowanych zbiorów.

Prawdopodobnie dopiero zimą 1945 r. rozpoczęto prace związane z ewakuacją samego archiwum. Zadanie to powierzono specjalnie powołanej w tym celu komórce pod nazwą Rest- und Abwicklungskommando Heeresarchiv-Zweigstelle Danzig, którą kierował por. rezerwy Witt¹⁰⁸. Ostatecznie 11 III 1945 r. placówka w Oliwie została oficjalnie rozwiązana — pozostawiony sprzęt, materiały oraz budynki zostały oddane do dyspozycji komendantury wojskowej gdańskiego garnizonu (podobnie także sam por. Witt oraz członkowie personelu archiwalnego)¹⁰⁹. Kierownik archiwum, dr Strunk, zdołał opuścić Gdańsk już wcześniej¹¹⁰.

W trakcie walk o miasto (lub też bezpośrednio po ich zakończeniu) spłonął jeden z baraków, w których znajdowały się jeszcze archiwalia¹¹¹. Po wyparciu z miasta oddziałów

dotyczących kampanii Wehrmachtu na zachodzie Europy. Do 1944 r. przechowywano w niej głównie wojskowe materiały zagarnięte z terenów Francji, Holandii oraz Belgii. W pierwszych dniach maja 1945 r. budynek składnicy (wraz z częścią zgromadzonego tam materiału archiwalnego) został zniszczony wskutek ostrzału artyleryjskiego Armii Czerwonej. Rosjanie w połowie miesiąca wywieźli większość ocalałych materiałów kolumną ciężarowych samochodów do Moskwy — F.-S. Stahl, op. cit., s. 98; P. K. Grimsted, *Twice Plundered or „Twice Saved”?* *Identifying Russia’s „Trophy” Archives and the Loot of the Reichssicherheitshauptamt*, „Holocaust and Genocide Studies”, 2001, V15 N2, s. 193; strona internetowa *Haus der Wannsee-Konferenz*: <www.ghwk.de/sonderausstellung/villenkolonie/ende_in_wannsee.htm> (data wejścia: 19 I 2011 r.).

¹⁰³ CAW, VIII.800.85.2, Aktenverlagerung, 15 IX 1944 r., k. 45–46; ibidem, 22 IX 1944 r., k. 48.

¹⁰⁴ Np. w grudniu 1944 r. i styczniu 1945 r. wywieziono prawdopodobnie trzy wagony akt do Wannsee i Poczdamu — L. Lewandowicz, *Początkowy okres kształtowania...*, s. 7 pliku.

¹⁰⁵ K. Ruppert, op. cit., s. 179.

¹⁰⁶ Prace prowadzono przez pięć dni w tygodniu (poza niedzielami i środami), przeważnie od godziny 8 rano do południa lub godziny 14 — CAW, VIII.800.85.2, Arbeitsdienstzeit, 19 X 1944 r., k. 49.

¹⁰⁷ Zob. m.in. przypis 61.

¹⁰⁸ Dokładniej: porucznik rezerwy „do dyspozycji” — *Oberleutnant der Reserve zur Verfügung* (określenie to było nadawane, kiedy podoficer lub oficer kierowany był do specjalnych i/lub samodzielnych zadań) — BArch, RH 18/406, Rest- und Abwicklungskommando H-Z D an ChdH: Auflösung der Dienststelle, 11 III 1945 r., k. 3.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ W piśmie datowanym na 29 III 1945 r. pojawia się informacja, że tego dnia ostatecznie H-Z D została połączona z Aktensammelstelle West. Ostatnie z transportów ewakuowanych z Gdańska-Oliwy archiwaliów miały trafić do Wannsee najpóźniej 10 IV 1945 r. Z tym dniem dr Strunk objął prawdopodobnie kierownictwo nad Wojskową Składnicą Zachód (pełnił tę funkcję do końca II wojny światowej) — BArch, RH 18/406, H-Z D in Wannsee, 29 III 1945 r., k. 2; F.-S. Stahl, op. cit., s. 97.

¹¹¹ W. K. Roman, op. cit., s. 57.

niemieckich archiwum zostało w pierwszej kolejności zajęte prawdopodobnie przez Armię Czerwoną. Krótko potem do Oliwy trafili oficerowie Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego (WINW), specjalnego organu WP powstałego pod koniec 1944 r., odpowiedzialnego m.in. za stworzenie (odbudowę) Archiwum Wojskowego. W pierwotnym zamyśle kierownictwa tego instytutu zbiory archiwalne odnalezione w Gdańsku–Oliwie miały zostać przewiezione do Łodzi, gdzie WINW posiadał wówczas własną siedzibę. Pracownicy WINW, po dotarciu do Gdańska i wstępnym rozpoznaniu pozostawionego przez okupanta materiału archiwalnego, podjęli jednak decyzję o zabezpieczeniu zbiorów na miejscu. Tym samym założona w 1945 r. „Placówka WINW Gdańsk–Oliwa” stała się podwaliną pod przyszłe CAW¹¹². Już 9 V 1945 r. przyjęła ona pierwsze (nowe) akta, a od sierpnia tego roku rozpoczęła przejmowanie dokumentacji po rozformowanych jednostkach odrodzonego WP (w trakcie funkcjonowania oliwskiej placówki archiwalnej zgromadzono ogółem 15 tys. j.a. dokumentacji WP z lat 1943–1946)¹¹³. W rozkazie organizacyjnym z 5 VIII 1946 r., który formował CAW, zaznaczono, że materiały zgromadzone w Oliwie muszą być przekazane do CAW (w Oliwie miały pozostać przez pewien okres jedynie księgozbiory, kolekcje map i dzienników wojskowych). Zespół placówki archiwalnej w Gdańsku–Oliwie od początku stał się obiektem zainteresowań m.in. Głównego Zarządu Informacji (podobnie jak w okresie wojny najcenniejsze dla oficerów GZI były akta personalne przedwojennych oficerów WP), a także innych jednostek WP — z tego też powodu wielokrotnie oddawano do dyspozycji innym organom wybrane materiały, doprowadzając do częściowego rozbicia zbiorów CAW¹¹⁴. Systematyczne przenosiny całości zbiorów rozpoczęto jednak dopiero z końcem listopada 1949 r. Sama placówka archiwalna CAW w Gdańsku–Oliwie została ostatecznie rozwiązana w 1951 r.¹¹⁵

W 1964 r. część zbiorów Heeresarchiv–Zweigstelle Danzig–Oliva, które Armia Czerwona wywozła do ZSRR, została rewindykowana i obecnie znajduje się w zbiorach CAW w Warszawie–Rembertowie¹¹⁶. W Moskwie pozostaje wciąż liczący 69 jednostek archiwalnych zbiorów oznaczony jako Heeresarchiv–Zweigstelle Danzig¹¹⁷.

¹¹² Ibidem, s. 64–65.

¹¹³ Więcej o zasobie archiwalnym, który znajdował się w Gdańsku–Oliwie w latach 1945–1951: ibidem, s. 118–125.

¹¹⁴ Ibidem, s. 92, 120–121.

¹¹⁵ Ibidem, s. 66, 124–125.

¹¹⁶ A. Tomczak, op. cit., s. 220; *Studium planu strategicznego...*, s. 19; L. Lewandowicz, *Początkowy okres kształtowania...*, s. 7–8 pliku. Szczegółowe dane dotyczące przejętych od Rosjan archiwaliów podaje przede wszystkim: B. Woszczyński, *Akta wojskowe otrzymane ze Związku Radzieckiego*, „Archeion”, 1965, nr 42, s. 217–227.

¹¹⁷ Początkowo zbiory te przechowywane były w tzw. Archiwum Specjalnym (Osobyj archiw), które po 1990 r. zostało włączone w zbiory Centrum Przechowywania Zbiorów Historyczno–Dokumentalnych (Centr chranienija istoriko–dokumentalnych kollekcij). Od 1999 r. placówka została włączona w sieć Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego (Rossijskij gosudarstwiennyj wojennyj archiw) — G. Aly, S. Heim, *Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau („Sonderarchiv“). Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis verschollen geglaubten Schriftguts aus der NS–Zeit*, Düsseldorf 1993, s. 23; strona internetowa Sonderarchiv Moskau: <www.sonderarchiv.de> (dostęp: 14 I 2011 r.).

**The Origin and Activity
of the German Land Forces Archival Unit
in Gdańsk–Oliwa (1939–1945)**

The article is a first attempt at presenting the history and significance of a branch of the army archive in Potsdam, which during the Second World War functioned in Gdańsk–Oliwa (initially as Aktensammelstelle des Chefs der Heeresarchiv–Danzig, and then as Heeresarchiv–Zweigstelle Danzig–Oliva).

As one of two such institutions in occupied Europe, the titular archive was assigned an important place in Third Reich army archives and was responsible predominantly for the storage, protection and studies of material produced by the former Polish Army and seized by the German occupant. From 1941 the archive in question was also partly in charge of the storage of Red Army archive material and book collections captured during the campaign in the Soviet Union.

The text discusses, first and foremost, the establishment of the archive, its localisation, seat, the creation of a staff, and particular tasks. Upon the basis of preserved documents the author describes changes within the functioning of the unit due to successive wartime events (the Third Reich offensive against the Soviet Union, the growing threat of air raids, the evacuation of material goods from Reich District Gdańsk–Western Prussia, etc.). The author also proposes a more extensive presentation of the fate of archive material amassed during the war in Gdańsk–Oliwa as well as the of the archive during the post-war years.

The article is based chiefly on heretofore unexamined sources at the Military Archive (Militärarchiv) of the Federal Archive (Bundesarchiv) in Freiburg im Breisgau, and partly on material from the Central Army Archive in Warsaw.